

Tanikala at Talinhaga: Ang Manunulat na Bilanggong Politikal (Chain and Metaphor: The Writer-Political Prisoner)

Rommel B. Rodriguez

University of the Philippines Diliman

ABSTRACT

This research is anchored in the historical and cultural context of artistic production of Jose Rizal, Isabelo de los Reyes, and Aurelio Tolentino who were detained as political prisoners. The study looks into the effect of their art to the country's political and cultural history as take-off point in understanding the intersecting relations of art, society and history. In analyzing the particular texts they wrote during detention or the reason behind their imprisonment, the study determined their alternative overview of the revolution, and the important role of art in documenting their experiences as prisoners. The research project details the diachronic and synchronic discourse of art as a political weapon according to the flow of history, particularly in terms of politicization of writers during the colonial period.

Keywords: Writer, political prisoner, literature, history, prison

PANIMULA

Sa pamamagitan ng pag-aaral hinggil sa malikhaing produksiyon ng mga manunulat na nabilanggo sa panahong kolonyal hanggang kontemporaryong panahon, matutukoy ang direktang ugnayan ng politika at sining ng pagsulat. Gamit ang historikal na mga tala, mababatid ang pagbalikwas ng mga manunulat kung sa paanong paraan nila inilapat ang kanilang karanasan sa kulungan bilang patunay sa halaga ng pagsulat sa pagtaya at pagsuri ng lipunan. Dito mababatid na hindi maihihiwalay ang pagiging malikhain sa pagiging kritikal. Kung bahagi ang panulat bilang dahilan ng kanilang pagkakabilanggo, marapat din tingnan ang panulat bilang lunsaran ng konsepto ng paglaya, sa literal at piguratibo nitong kahulugan. Sa pamamagitan ng panulat, naisasadokumento ng mga bilanggong politikal ang karanasan nila sa piitan. Dito nakapaloob ang kanilang bersyon at pag-unawa hinggil sa rebolusyon, pagtatayo ng mga kilusan, at ang halaga ng panulat na ginamit na daluyan ng pagpapataas ng kamalayan laban sa kolonyal na pamamahala. Nagamit ng mga manunulat na

bilanggong politikal ang panulat bilang lunsaran ng kanilang kalagayan sa kulungan upang maitransporma ang mga negatibong karanasan bilang materyal sa paglikha ng isang akda.

Mahaba ang karanasan ng mga manunulat na bilanggong politikal sa Pilipinas. Sa pagkakataong ito, tutukan ang tatlo sa kilalang mga manunulat sa kasaysayang pampanitikan ng bansa. Subalit, nakatuon ang pag-aaral na ito sa kanilang karanasan sa pagkakabilanggo; ang dahilan ng kanilang pagkakabilanggo, ang pinagdaanang paghuhukom, at higit pa, ang pagtalakay sa akdang nasulat nila na may kinalaman sa kanilang pagkakakulong at naisulat habang nakakulong.

Dito matutukoy ang halaga ang kontekstong pangkasaysayan ng Pilipinas upang masipat ang naging karanasan ng mga manunulat na bilanggong politikal. Kaugnay ng kontekstong ito ang patukoy sa mga panimulang nakalap na tala sa pagtatayo ng bilangguan bilang bahagi ng kolonyal na proyekto ng mga mananakop na Kastila at Amerikano. Katunayan, ilang mga dayuhang mga manananaliksik na rin ang nag-aral hinggil sa usapin ng bilangguan at kriminalidad sa konteksto ng ating kasaysayan. Partikular na rito ang pag-aaral na ginawa ni Greg Bankoff tungkol sa kriminalidad sa ika-19 na siglo.

Esensiyal ang pag-aaral ni Bankoff sa kaniyang aklat na *Crime, Society and the State in Nineteenth Century Philippines* hinggil sa mga historikal na datos at tala sa mga krimen at kaso ng mga katutubo sa kolonyal na pamamahala ng mga Kastila sa Pilipinas. Gayunman, wala itong naging pagtalakay hinggil sa mga partikular na bilanggong nakaranas ng inkarsasyon dahil sa kanilang mulat at politikal na tindig laban sa mga kolonisador. Nananatiling pangkalahatang karanasan ang inilatag ng pag-aaral tungkol sa kinasapitan ng mga bilanggo at ang mga parusang kanilang

		Averages.		
		1 Bicol.	11 Bicolors.	63 Bicolors (of all provinces).
Height, standing	meters	¹ 1.603	² 1.583	³ 1.592
Span of arms	do.	¹ 1.744	² 1.672	³ 1.665
Width of shoulders	do.	.449	.414	.417
Length of head	do.	.185	.181	.180
Breadth of head	do.	.154	.148	.150
Height of nose	do.	.052	.048	.050
Breadth of nose	do.	.045	.042	.041
Chest	do.	⁷ .910	⁸ .857	⁹ .850
Weight	kilos	¹⁰ 74.84	¹¹ 56.63	¹² 53.97
Cephalic index	per cent	83.24	82.23	83.31
Nasal index	do.	86.54	86.09	81.54

¹5 feet 2½ inches. ²5 feet 4½ inches. ³5½ inches. ⁴165 pounds.
⁵5 feet 2½ inches. ⁶5 feet 6 inches. ⁷23½ inches. ⁸125 pounds.
⁹5 feet 2½ inches. ¹⁰5 feet 3½ inches. ¹¹23½ inches. ¹²119 pounds.

Figure 1. Unang entri ng numerikong salin ng bilanggo sa Bilibid. Folkmar, 1903

pinagdaanan sa kamay ng kolonyal na estado. Si Daniel Folkmar naman, isang Amerikanong antropologo ang nagsagawa ng pag-aaral hinggil sa mga bilangguan ng Bilibid sa panahon ng kolonyalistang Amerikano. Sa pamamagitan ng pagkuha niya ng larawan ng mga walang pangalan na bilanggo, at pagtala ng sukat ng kanilang mga braso, ulo, ilong at iba pang bahagi ng kanilang katawan. Kinolekta ang mga larawang ito at kasamang ipinadala ang album sa Saint Louis Exposition noong 1904. Walang partikular na pagkakakilanlan ang mga bilanggong isinama sa larawan. Wala silang mga pangalan. Walang partikular na angka at lugar na pinagmulan sapagkat ginawang batayan lamang ng kanilang identidad ang lalawigan na kanilang pinanggalingan. Itinala ang pagsukat sa kanilang katawan na hindi binibigyang-konsiderasyon ang kanilang pag-iisip at katauhan. Nanatiling nasa antas ng impresyon sa mga kuhang larawan ang naging pagtingin sa mga bilanggong katutubo sa Bilibid. Naging limitado ang pagturing sa mga bilanggo bilang mga karaniwang kriminal na lumabag sa mga batas na ipinataw ng Amerika sa bansa. Kung kailan sila itinala, saka sila nawala.

Figure 2. Larawan ng unang entri ng bilanggo sa Bilibid. Folkmar, 1903.

Binura ng mga tala ng dayuhang antropologo ang identidad ng mga bilanggong isinama sa album upang ieksibit at maging panimulang tala tungkol sa Pilipinas para sa mga Amerikanong iskolar na nagnanais pag-ibayuhin ang higit pang pag-aaral sa bansa. Sa ganitong konteksto rin sinipat ng pananaliksik kung sa paanong paraan naidokumento ng mga manunulat na bilanggong politikal ang kanilang identidad at pagkakakilanlan. Ang pagsulat ang naging paraan upang hindi sila mabura sa kasaysayan ng paglaban at himagsik.

Nang itayo ang mga bilangguan sa Pilipinas, partikular sa panahon ng kolonyalismong Kastila, nagsilbi itong paraan sa kolonisador para sa mas epektibong sistema ng

pamamahalang kolonyal. Ang bilanguan ang naging kongkretong paraan ng kolonyal na estado para tanggalin sa mga pueblo't komunidad ang mga itinuturing na mga maysala at hindi sumusunod sa mga kolonyal na batas. Sa pamamagitan ng gobernador-heneral na siyang nagsilbing pinuno sa kolonyal na pamamahala sa panahon ng kolonyalismong Kastila, tiniyak nila na ipinapatupad ang kolonyal na batas at ang sinumang sumuway dito'y marapat bigyan ng karampatang parusa. Naging manipestasyon ang bilanguan ng politikal na kapangyarihan ng mga kolonisador sa Pilipinas.

A NEGRITO OF NEGROS ISLAND.
[Apr. 28. Photo No. 288 Bilibid Prison No., 238 D. Plate 88.]

		1 Negro.	Average of 2 northern and southern Negritos.
Height, standing	meters	¹ 1.603	² 1.475
Span of arms	do.	¹ 1.645	¹ 1.510
Width of shoulders	do.	.388	.379
Length of head	do.	.189	.179
Breadth of head	do.	.140	.144
Height of nose	do.	.045	.043
Breadth of nose	do.	.038	.043
Chest	do.	¹ 5.752	¹ 5.755
Weight	kilos.	² 44.91	² 42.90
Cephalic index	per cent.	74.07	80.45
Nasal index	do.	84.44	100

¹5 feet 3 1/2 inches ¹3 feet 4 1/2 inches ²28 1/2 inches ¹89 pounds.
²4 feet 10 inches ²4 feet 11 1/2 inches ²29 1/2 inches ²95 pounds.

Figure 3. Numerikong salin ng huling entri sa larawan ng mga Bilanggo sa Bilibid. Folkmar, 1903.

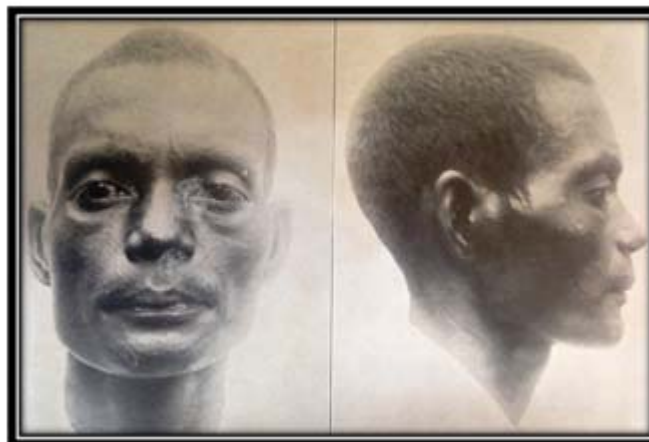

Figure 4. Huling larawan ng mga bilanggo sa Bilibid. Folkmar, 1903.

Dumami ang itinayong mga bilangguan sa panahon ng pananakop ng Amerikano sa Pilipinas. Sa pamamagitan ng *Philippine Organic Act of 1902*, isa-isang inilatag ng kolonyal na sistema ng pamamahala ng mga Amerikano ang mga batayang batas. Dumami ang bilangguan upang paglagyan ng mga paparami ring mga lumalaban sa pagpapatuloy ng kolonyal na pamamahala sa bansa. Bukod pa ito sa mga sinampahan ng mga karaniwang krimen na naitala sa mga unang taon ng pamamahala ng mga Amerikano sa Pilipinas. Subalit mahusay na naitransporma ng mga manunulat na bilanggong politikal ang bilangguan mulang isang represibong espasyo, tungo sa malikhaing lunan. Ginamit na talinghaga ang inkarserasyon, nagsilbing musa ang pag-iisa, at naging tagatala ang malikhaing isipan ng masalimuot na realidad na nararanasan ng mga bilanggo.

Kung dati, walang mukha at pangalan ang mga bilanggo, nagkaroon ng pagkakakilanlan ang mga bilanggo dahil sa panulat. Ginawang makabuluhang espasyo ang bilangguan ng mga nakulong na manunulat. Mas lumawak ang kanilang kamalayan dahil sa mga bagong nabatid na masalimuot na kalagayang kinasadlakan ng mga kasamang bilanggo na may kani-kaniyang dahilan kung bakit nakagawa ng krimen.

PANIMULANG TALA SA BILANGGUAN

Kung pag-aaralan ang kasaysayan ng bilangguan sa Pilipinas, hindi maiaalis ang halaga ng mga sinaunang “bilangguan” at mga unang kodigo penal. Sa pag-aaral halimbawa ni William Henry Scott, binanggit niya ang kawalan ng ebidensiya upang tanggapin ang mga kakatwang paraan ng mga parusa na mababasa sa *Koda ni Kalantiaw*. Sa pagbagtas niya ng mga tala at dokumentong pinagmulan ng manuskrito, napatunayan niyang gawa-gawa lamang ang nasabing koda sapagkat hindi magkakatugma ang mga detalye at petsa na makikita sa antolohiyang *Las Antiguas Leyendas* kung saan nakasama ang sinaunang koda ng paraan ng pagparusa (84). Idagdag pa ang mga karumal-dumal na pamamaraan ng mga parusa na sinasabing isinasagawa ng mga sinaunang komunidad sa arkipelago. Sa pag-aaral at pananaliksik ni Scott, binanggit niya na ang mga bihag at mga pinunong nahuhuli ay iginagalang. May mga komunidad na hindi pinapatay ang mga sumusuko. Samantalang ang mga mahihina at kilos babae nama’y hindi dinadahas.

Sa unang tala ni Pedro Chirino, nabanggit niya sa kaniyang librong *Relacion de las Islas Filipinas* na may mga kulungan sa mismong mga itinayong simbahan sa kolonya. Hindi lamang ang mga katutubo ang sinasabing nakulong dito, kundi maging mismong mga Kastilang pumunta sa Pilipinas. Magkasabay na binanggit ni Chirino ang tungkol sa kulungan at pagamutan na makikita sa mga itinayong simbahan sa kolonya. Ang

mga prayle ang namamahala sa mga ospital at kulungan. Itinayo ang mga ospital at kulungan dahil na rin sa utos ng Hari ng Espanya. Narito ang sipi mula sa orihinal na tala ni Chirino:

Los más de los presos de la carcel son Indios, por algunos edlitos que cometen; y ellos tambien tienen su hospital á aprte en la ciudad, donde son curados sus enfermos, como tambien lo tienen los Espa oles. Que ambos hospitales son fundaciones reales hechas por orden y expensas de la Magestad del Rey Catolico, de Santa memoria. A los unos y a los otros, en ambos hospitales y en la carcel, han acudido los nuestros a ejercitar con todos lo que la Compania suele, tocante a cuerpos y almas, en semejante lugares (54).

[Karamihan sa mga bilanggo ay mga Indio, na ikinulong dahil sa kanilang mga krimen na nagawa; mayroon silang sariling ospital sa syudad kung saan ginagamot ang mga maysakit, pati ang mga Kastilang bilanggo. Kapwa ang mga ospital na ito ay itinayo sa utos ng hari ng Espanya, ng (may) masayang alaala. Sa mga nasa ospital at kulungan na pinamamahalaan ng mga prayle, ginagawa ang lahat ng gawain ng Samahan na may respeto sa katawan at kaluluwa, sa mga pagkakataong tulad nito.] (malayang salin mulang Ingles)

Sa panahon ng pananakop ng mga Kastila, may apat na pangunahing kulungan ang itinatag. Isa sa Maynila, Kabite, Zamboanga at Marianas Islands. Sa pulo naman ng Balabac sa Cotabato, matatagpuan ang mga kriminal na hinatulan na dumaan sa labis-labis na parusa. Ang mga batas na ipinapatupad ay nasa anyo ng mga *decree*, *royal order* at mga regulasyon ay natigil lamang simula nang maipatupad ang Spanish Penal Code ng 1870. Bahagi ng batas na ito ang pagpapatupad noong Hulyo 14, 1887 na ang taong nahatulan ay papailalim sa *cadena temporal* o perpetua at may dagdag na parusa ng *hard labor* sa labas ng kulungan. Sa historikal na tala ng Laurel Report on Penal Reforms (18), binanggit na ang mga bilanggong politikal na itinuturing na hindi mahalaga ng pamahalaan noong panahon ng pananakop ng mga Kastila'y ikinukulung o ipinapatapon sa mga institusyon sa Davao, Cotabato, Jolo at Zamboanga.

Sa naging pananalita ni Ramon Victorio, direktor ng Bilibid mula 1923 hanggang 1930 sa harap ng kongreso ng Amerika noong 1924, dinakila niya ang bansang Estados Unidos bilang katuwang ng Pilipinas sa politika at pananampalataya. Sa kaniyang pananalita sa harap ng mga Amerikanong mambabatas, hinimok niya ang mga ito na tulungan siyang maging epektibo ang pamamalakad sa mga bilangguan sa

Pilipinas. Binanggit din niya ang pagbabagong anyo ng San Ramon Penal Colony kung saan ang orihinal nitong silbi ay maging kulungan ng mga bilanggong politikal na binago ng mga Amerikano. Ginawa itong kulungan ng mga karaniwang kriminal. Sa pamamagitan ng pagbabago ng depinasyon at silbi ng isang institusyon, binago na rin nito ang partikular na pagkatao ng mga katutubong may subersibong identidad sa panahon ng pananakop ng mga Amerikano.

Sa tala ni Ignacio Villamor, dating Associate Judge ng Korte Suprema noong 1924, matutukoy ang pagtaas ng bilang ng mga Filipinong naitalang nakagawa ng opena sa estado sa panahong 1908-1909 hanggang 1912-1913. Narito ang tala nahinggil sa mga kaso ng mga karaniwang mamamayan (229).

Figure 5 Estadistikang tala ng mga itinuturing na krimen sa mga unang taon ng pananakpp ng mga kolonyalistang Amerikano. Villamor, 1924.

Kapansin-pansin ang pagdami ng mga itinuturing na kriminal sa panahon ng kolonyalismo. Gayunman, sa naging pagtatasa at dahil na rin sa pagbasa ng mga tala, binanggit ng direktor ng Sensus na si General Sanger, sang-ayon sa sensus ng 1903, walang inklinasyon sa krimen ang mga Filipino. Ipinaliwanag ni Villamor na ang pagbaba di umano ng bilang ng kriminalidad ay sanhi na rin ng pagpapalaganap ng patnubay sa usapin ng responsibilidad, pagsasaayos ng kondisyon ng mga manggagawa,

STATISTICAL DATA							
<i>No. 1. Number of persons accused of offenses against the State during the fiscal years from 1908-09 to 1912-13.</i>							
Crimes	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	Total	Annual Average (a) Ratio
1. Treason	—	—	—	—	—	—	—
2. Rebellion	—	—	16	—	5	21	4 0.005
3. Sedition	3	84	54	38	17	196	39 .051
4. Insurrection	—	—	—	—	—	—	—
5. Conspiracy	—	6	3	2	8	19	4 .005
6. Violation of oath of allegiance	—	10	—	—	—	10	2 .003
Total	3	100	73	40	30	246	49 0.064

(a) Ratio per 10,000 inhabitants.

(1) The tables in this appendix are taken from the statistics contained in the report of the Attorney-General for the years 1908 to 1913.

Figure 5. Estadistikang tala ng mga itinuturing na krimen sa mga unang taon ng pananakop ng mga kolonyalistang Amerikano. Villamor, 1924.

pagbibigay ng pinansyal na suporta sa mga mahihirap na probinsiya, pagpapahusay ng publikong serbisyo at mahusay na implementasyon ng mga patakaran sa krimen na isinakatuparan ng mga Amerikano.

Mapapansin din sa tala ang paglaki ng bilang ng mga krimen sa panahong 1903 at muli noong 1907-08. Narito ang naging paliwanag ni Villamor hinggil dito,

I believe that the reason of this phenomenon lies in the revolutionary condition of the country during the last years of the Spanish sovereignty in these Islands and during the beginning of the present regime (American regime). We should also take into consideration, above all, that the political situation has given rise to the commission of political crimes such as rebellion, sedition, insurrection, conspiracy and violation of the oath of allegiance- of which 1,960 persons were accused during the said quinquennium of 1903-1908.

Si Villamor na rin ang nagsabing ang bandolerismo ay latak na lamang ng mga rebolusyonaryo kung saan ang dating politikal na pagkakasala'y unti-unting napunta sa paggawa ng mga komon na krimen. Mula sa pagpapatayo ng apat na pangunahing kulungan sa bansa, dumami ito at lumawak sa buong kapuluan. Nagsilbi ang mga

Figure 6. Larawan ng mga turistang Amerikano na pumunta sa Bilibid para makita ang estruktura ng kulungan at mga Filipinong nakakulong dito. Villamor, 1924.

kulungan bilang pagpapalawak ng sakop ng mga mananakop na Kastila at Amerikano. Naging daan ito upang ikalat ang imperyo ng mga mananakop at umangkin ng mga teritoryo sa bansa. Sa mga kulungang ito ipinipiit ang gumagawa ng mga karaniwang krimen na itinuturing, maging ang mga rebelde at mga rebolusyonaryong pesante na nagnanais na bawiin ang mga lupang inagaw sa kanila ng mga mananakop.

Bukod dito, nagsilbing atraksyon o lugar ng turismo ang mga bilangguan, partikular ang Bilibid. Binibisita ito ng mga turistang Amerikano upang makita nila ang mga itinuturing na kriminal ng kolonya (Villamor, 1924). Bahagi ng estruktura ang isang daanan sa itaas na pumapalibot sa bilangguan ng Bilibid. Nagsilbi rin ang mga kulungan bilang pahiwatig ng pagiging permanente ng pananakop ng mga Amerikano sa bansa. Sa ganitong aspekto, tila walang ipinagkaiba ang bilangguan sa paglikha ng mga plaza sa panahon naman ng pananakop ng Kastila. Makintal na makikita sa mga larawang ito kung ano ang silbi ng kulungan para sa mga turistang Amerikano. Una, ipinapahayag nito ang dominasyon ng kolonyal na sistema at pamamahala sa bansa. Ikalawa, nagsisilbing pahingahan at aliwan ng mga turistang kolonisador ang sistema ng parusa para sa mga Filipinong bilanggo. Ang mismong mga nakakulong ang mga miyembro ng banda. Kung gayon, sa larawang ito makikita na ilan sa mga nakulong ay mga musikero at may inklinasyon sa sining.

Figure 7. Larawan ng mga turistang Amerikano na pumunta sa Bilibid habang nakikinig sa mga tumutugtog na combo ng mga bilanggo. Villamor, 1924.

ANG MANUNULAT NA BILANGGONG POLITIKAL

Sa pag-aaral na isinagawa nina Jesus P. Casila tungkol sa sitwasyon ng mga bilanggong politikal sa bansa, binanggit nila na ang pag-iral ng mga bilanggong politikal ay maaaring balikan simula pa sa mga unang sistema ng kolonisasyon. Maaaring ituring na mga unang bilanggong politikal ay ang mga indibidwal na may malinaw na layuning alisin ang isang kolonyal na pamamahala sa bansa. Sa panahon ng pananakop ng mga imperyalistang Amerikano, binanggit na marami rin ang nakulong dahil sa mga politikal na adhikain at paglaban (502). Noong pa ma'y kabilang na ang mga artista, partikular ang mga manunulat na nabilanggo dahil sa paglikha nila ng mga subersibong akda laban sa kolonyal na pamamahala. Hindi na rin naman ito bago sa kasaysayan ng produksiyon pampanitikan.

Figure 8. Disentralisasyon ng mga bilangguan sa bansa. Villamor, 1924.

Bagaman hindi politikal na dahilan ang binanggit na pagkakakulong ni Francisco Balagtas, ang kaniyang pagkakakulong ang naging dahilan sa paglikha ng kaniyang mga akdang itinatanghal sa isang teatro sa Tondo. Nakulong si Francisco Balagtas dahil sa pinagbintangan siyang gumupit ng buhok ng isang kasambahay sa lalawigan ng Bataan sa pagitan ng mga taong 1856 at 1857. Katunayan sa bilangguan niya naisulat ang *Florante at Laura*. Sa pamamagitan ng dalaw ng kaniyang mga kakilala't kaibigan, nalampasan ni Balagtas ang hirap sa piitan, subalit ito rin ang naging dahilan ng pagkaubos ng yaman ng kaniyang asawa (Cruz 21).

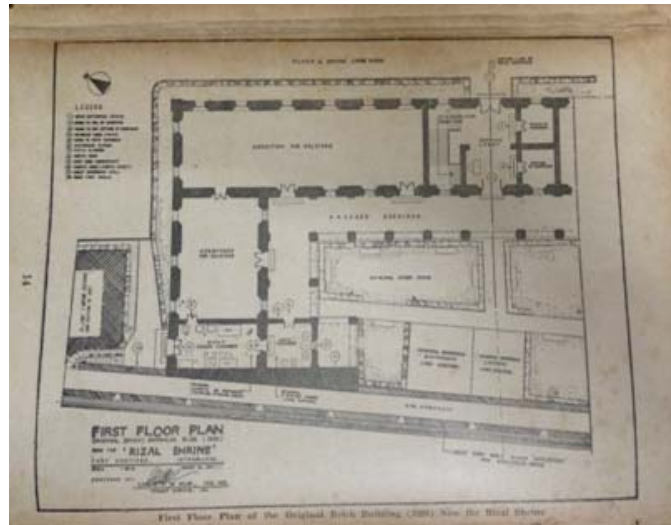

Figure 9. Orihinal na estruktural na plano ng selda ni Rizal sa Fuerza de Santiago. National Historical, 1972.

HULING PAALAM NI JOSE RIZAL: POLITISASYON NG LIHAM

Hindi na bago ang konsepto ng kulungan kay Jose Rizal. Isa ito sa kaniyang mga naging matinding karanasan noong kaniyang kabataan nang makulong ang kaniyang ina dahil sa isang maling bintang. Sanhi nito, nagkaroon ng ibang pagtingin si Rizal hinggil sa tiwala at gayundin, sa kaniyang paniniwala sa kawalan ng hustisya sa bansa. Nakapaloob na rin sa kayang Noli Me Tangere ang pananaw hinggil sa pagtatayo ng mga bilangguan sa bansa sa panahon ng kolonyalismong Kastila.

Kung pagbabatayan ang naging usapan nina Elias at Crisostomo sa kabanata kung saan patakas na si Crisostomo, binanggit ni Elias na dumami ang mga kriminal dahil na rin sa epekto ng kolonisasyon sa bansa, sanhi ng pang-aagaw sa mga lupain ng mga katutubo. Kinasuhan si Jose Rizal ng pamahalaan Kastila dahil sa kaniyang pagiging subersibo at anti-prayle. Ikinulong siya sa isa sa mga karsel sa Intramuros kung saan siya nanatili ng ilang araw hanggang sa tuluyang pagbaril sa kaniya sa Bagumbayan. Sa kulungan niya isinulat ang kaniyang huling tulang “Mi Ultimo Adios” na palihim niyang inilagay sa isang lampara na binigay niya sa kaniyang mga kapatid na dumalaw sa mga kulungan. Kahit nasa piitan, hindi natigil ang pagiging malikhain ni Rizal.

Sa librong *Ang Paglilitis kay Jose Rizal* na salin sa Filipino ni Justice Cesar Peralejo mula sa Espanyol, mababasa ng mga dokumento hinggil sa paglilitis kay Rizal habang nakakulong sa Real Fuerza de Santiago. Dumaan sa interogasyon si Jose Rizal sa ilalim ng mga imbestigador na pilit kumukuha ng mga impormasyon sa kaniya upang higit lalong madiin sa isinampang kaso laban sa kaniya. Sa liham ni Heneral Blanco noong Disyembre 2, 1896 kay Rafael Dominguez, naglalaman ang dokumentong ito ng pagsiyasat ni Francisco Olivier kay Jose Rizal. Sa isinagawang pagsisiyasat, sunod-sunod na tinanong si Rizal tungkol sa pangalan ng mga tao at kung kakilala niya ang mga ito. Tumugon si Rizal na kakilala niya ang ilan sa mga binanggit na pangalan, ang iba'y sa pangalan lamang niya narinig at ang iba'y hindi niya kilala (2). Tinanong din siya kung ano ang pinag-usapan nina ni Don Pio Valenzuela. Tuwirang sinagot naman ito ni Rizal na “hindi pa napapanahon para magtangka ng mga pakikipagsapalaran,” at “kailangang matuto sa Cuba na nabigo sa hangarin ng independensiya” (32). Tinanong din si Rizal tungkol sa pagtatayo ng samahan sa Madrid, ang pagbuo ng mga publikasyon at pagtatayo ng masoneriya. Sunod-sunod din ang naging pagtatanong kay Rizal tungkol sa dinaluhan niyang mga pulong, at kung ano ang kaniyang sinabi sa mga pulong na ito. May ilang mga detalyeng naaalala si Rizal, subalit malimit ang pagkabigo ng kaniyang alaala. Sa ikalawang araw ng pagtatanong, tinanong si Rizal tungkol kay Andres Bonifacio. Binanggit kay Rizal ang tungkol sa kaniyang larawan na nasa bahay pulungan ng Katipunan. Habang nakakulong sa Fort Santiago, nakarating ang balita kay Rizal na ginagamit ang kaniyang pangalan upang makapag-organisa ng mga taong laban sa Espanya. Nabanggit din na ginagamit ang kaniyang pangalan upang makapangikil, di umano sa mga negosyante. Labis itong ikinalungkot ni Rizal kung kaya't habang nasa kulungan, ipinahayag niya ang kaniyang pagkadismaya sa pangyayaring ito. Gayunman, naging daan pa rin ang sulating ito upang matukoy ang kaniyang posisyon hinggil sa rebolusyon, na ayon na rin sa kaniya “ang mga reporma, upang mamunga, ay kailangang manggaling sa itaas, sapagkat ang repormang nanggagaling sa ibaba, ay mga pag-aalsang marahas at lilipas” (26-27).

Ginamit din na ebidensiya sa paglilitis kay Rizal ang karaniwang mamamayan na kasapi ng Katipunan. Sang-ayon sa ulat na ipinadala ni Rafael Dominquez noong Disyembre 5, 1896 kay Gobernador Heneral Blanco, batay sa labimpitong *folio* na naglalaman ng salaysay ni Rizal at mga testigo, pinalitaw ng ulat na si Rizal ay “ang nagtatag ng mga samahan, pahayagan at aklat na nauukol sa pagtataguyod at pagpapalaganap ng mga ideya ng rebelyon at sedisyon” (21). Sa opisyal na liham ni Nerique de Alcocer y de Vaamonde, nilagom ang kaso ni Rizal sa tatlong bahagi. Una, ang paglabag sa pagtatag ng samahan na nag-uudyok ng rebelyon. Ikalawa, si Rizal ang siyang pasimuno ng mga krimen na ito. At ikatlo, dahil sa pagiging katutubo ni Rizal, kailangan siyang ituring na nagpasabog ng mga krimen na iyon. Matapos ang

paglilitis, binaril si Rizal sa Bagumbayan. Kilala ang Bagumbayan noon bilang espasyo kung saan binabari ang mga laban sa kolonyal na pamamahala. Isa itong *killing field*. Ikinulong si Rizal sa Intramuros mula Nobyembre 3, 1896 hanggang Disyembre 29, 1896 dahil sa mga kaso ng rebelyon, sedisyon at pagbuo ng mga lihim na kilusan. Matapos basahin ang hatol ng korte ng alas sa is ng umaga, inilagak si Rizal sa isang gawa-gawang kapilya hanggang sa alas siyete singko, binaril siya sa Bagumbayan.

Mahilig magsulat ng liham at talaarawan si Rizal. Ito ang nagsilbi niyang paraan ng dokumentasyon ng kaniyang paglalakbay mula Calamba hanggang pagpunta niya ng Barcelona at iba't iba pang bansa sa Asya at Europa. Sa kaniyang bawat paglalakbay, lagi siyang nagpapadala ng liham sa kaniyang kaanak sa Pilipinas, na masipag rin namang sinasagot ng kaniyang mga sinusulatan. Bago ipatapon sa Dapitan, dinala muna si Rizal sa kuta ni Santiago. Narito ang sipi mula sa kaniyang talaarawan tungkol sa kaniyang naging kalagayan sa loob ng selda:

Binigyan ako ng isang silid na may sapat na kasangkapan, may isang katre, isang dusenang silya, isang hapag, isang hilausan, at isang salamin. Ang silid ay may tatlong durungawan; ang isang walang rehas na nakaharap sa isang liwasan, ang ikalawa'y may rehas at nakaharap sa muog at sa baybayin ng dagat at ang ikatlo'y ginagamit na pinakapinto at ipinipinid sa pamamagitan ng isang kandado. Dalawang artilyero ang nagtatanod sa akin.

Ang mga ito'y inutusang bumaril sa sinumang gumawa ng mga hudyat sa baybayin. Ako'y pinagbawalang makipag-usap kaninuman maliban sa opsiyal ng mga tanod.

Binigyan ako ni Ginoong Enrique Villamor ng mga aklat na kinuha sa kanyang aklatan. (Rizal 1892).

Itinala ni Rizal ang pang-araw-araw na pangyayari sa kaniyang silid. Isang sarhento ang araw-araw na naglilinis ng kaniyang silid, at nagdadala sa kaniya ng agahan na kape, gatas, tinapay at ensaymada, pati ang pananghalian at hapunan. Sa kaniyang pagsakay sa Cebu na tutulak tungong Dapitan, may mga nakasabay siyang mga bilanggo na nakakadena. Ayon sa tala ni Rizal, isang sarhento ang nakatakdang parusahan sa pamamagitan ng pagbaril, at ang mga naging kasabwat niyang sundalo'y makukulong naman ng dalawampung taon. Habang nasa Dapitan, naging abala din si Rizal sa pagtatanim. Narito ang ilang sipi mula sa kaniyang talaarawan:

Inuna kong hinarap ang pagbubungkal ng aking lupain at nagtanim ako ng mais at palay; gumawa ako ng isang sasakyan sa tubig na binalak kong gamitin sa pangangalakal sa baybayin ng dagat, nakapaglulunan ng 300 kaban, humigit kumulang; pinalitan ko ang sahig ng aking bahay ng mabubuting tabla at sinimulan ko ang pagtatayo ng isang pagamutan o bahay pagalingan upang mtuluyan ng mga maysakit na nanggagaling sa iba't ibang pulo ng Sangkapuluan. (Rizal 1892)

Sa anyo ng isang liham nagpaalam si Rizal sa kaniyang pamilya, kababayan at sa mismong bansang Pilipinas. Nilagom ni Rizal ang kaniyang paglalakbay sa pagsisilbi sa bayan sa pamamagitan ng tulang “Mi Ultimo Adios.” Itinago ni Rizal ang tula sa ilawan. Hindi lamang iyon pinagmumulan ng ilaw ni Rizal sa gabi, nagagamit rin ito sa pag-init ng tubig at pagkain. Patuloy na gumana ang malikhaing isip ni Rizal habang nasa kulungan. Kahit ang kaniyang iniwan na tulang-liham ay binubuo lamang ng ilang linya, sinakop nito ang kaniyang huling paghiraya sa bansang batid niyang maaga niyang lilisanin. Nagpapaalam ang tula, subalit naghahayag din ito ng pagpapatuloy sa panawagang tuluyang lumaya ang bansa mula sa mga dayong mananakop na Kastila.

Magkahalong lungkot, at pagdiriwang, dalamhati at paninindigan. Magkaugnay ang mapapait na alaala, at mga gunita ng pagmamahal. May katiyakan sa hindi pagiging makasarili, ang sakripisyo ng sarili. Naroon ang mga habilin sa bayan kung paanong paraan siya maaaring gunitain kapag pumanaw, at ito'y sa pamamagitan ng halik mula sa bayan na kaniyang minamahal. Dito makikita ang pagbuo ni Rizal sa bayan gamit ang kaniyang imahinasyon. Narito ang pagsasabisa ng tagumpay sa gitna ng kinapapaloobang trahedya ng kaniyang buhay. Nagsilbing-daan ang kamatayan ni Rizal bilang pagbuhay sa konsepto ng kabayanihan. Ang kamatayan ni Rizal ay pagkabuhay ng bayan at matingkad na pagpapakita ng makauring pagmamahal.

Matingkad na mababasa, marahil ang pangamba ni Rizal na baka may maaaring makalimot sa kaniyang pangalan, o higit pa sa kaniyang ginawang pagpapakadakila. Sa kabila ng mga pinairal na alaala ng kaniyang kabataan, nagbabanta ang pagkalimot. Naroon ang pagtataya ni Rizal sa posibilidad na maaaring dumating ang panahon na malilimutan siya, at marahil, ang iba pang mga bayani, tanyag man o hindi gaanong kilala, ng mga susunod na henerasyon o salinlahing Filipino. Kung maalala man, posibleng sa mga payak na pangyayari lamang o yaong mga karaniwan nang paglalarawan sa kanila. Bahagi daw ng paglimot ang kasaysayan. Nangyayari na rin ang ganito sa kasalukuyan, na ang pagtalakay sa kasaysayan, at sa buhay ng mga lumikha nito'y nakakulong na lamang sa makitid na pahina ng mga aklat-

pangkasaysayan. Makikita ang mga pahiwatig na ito sa mga sumusunod na saknong na mula sa isinalin na tula sa Espanyol, tungong Tagalog ni Andres Bonifacio:

Kung ang libingan ko'y limot na ng lahat
At wala nang krus at batong mabakas,
Bayaang linangin ng taong masipag,
Lupa'y asarolin, at bayaang ikalat (National Commission 1972).

Ito ri'y naglalaman ng pagsasalang-alang o habilin sa kung ano ang maaaring gawin sa kaniyang libingan, na kung tutuusi'y isang aral kung paano babalikan at susuriin ang kasaysayan. Ang inaasaha'y hindi na lamang simpleng pagbabalik-tanaw, kundi isang paraan na rin ng pag-aangkin. Kung paano panghahawakan at ipagpapatuloy ang paglikha ng kasaysayan.

Matining na tunog ako sa dinig mo,
Ilaw, ang kulay, masamyong pabango,
Ang mga ugong at awit, paghibik sa iyo
Pag-asang dalisay ng pananalig ko.

Bayang iniirrog, sakit niyaring hirap,
Katagalugan kong pinakaliliyag,
Dinggin mo ang aking pagpapakahimakas,
Diya'y iiwan ko sa iyo ang lahat. (National Commission 1972)

Ipinapaubaya ni Rizal sa mamamayan, lalo na sa mga may adbokasiya na pag-aralan ang kasaysayan ng kaniyang alaala sa pamamagitan ng liham. Ginamit niya ang isang malikhaing proseso sa pagtala ng pinagsanib na personal na karanasan at kasaysayan ng bayan. Kaya't hindi lamang personal na pahimakas ang isinulat ni Rizal, kundi nilalaman nito ang mga suliranin at pambansang mga aspirasyon ng isang manunulat na magiging bahagi ng mga sandali sa kasaysayan.

MEMORIA NI ISABELO DE LOS REYES: ANG TALAGUNITA BILANG KONTRANARATIBO

Labimpitong taong gulang nang maisulat ni Isabelo de los Reyes ang kaniyang artikulo hinggil sa masamang epekto ng kolonyalismo sa bansa habang siya'y nag-aaral sa Letran. Galing siya sa pamilya ng mga manunulat kung saan ang kaniyang ina ay isang makata. Tinaguriang "ama ng panitikang bayan" si Isabelo de los Reyes at isa rin

makabayang mamamahayag. Malaki ang naitulong ng panitikang bayan upang mahubog ang sentimyento ni de los Reyes sa pagiging makabayan. Naging tagapagmulat niya ang panitikang oral hinggil sa taal na kultura ng Pilipinas na pilit binubura ng kolonyalismo. Sa huli, ang anyo ring ito ang kaniyang ginamit upang tuligsain ang kolonyal na pamamahala ng mga Kastila sa bansa. Hindi lamang nagsilbing simpleng dokumentasyon ang kaniyang mga pananaliksik tungkol sa mga kuwentong bayan. Higit pa dito, bahagi ang kaniyang politikal na kamulatan na isa sa kaniyang matibay na batayan upang itanghal ang katutubong kultura.

Nagsimula siyang magsulat sa edad na labing-anim sa pahayagang *El Ilocano* noong 1889. Inaresto siya noong 1896 sa suspetsya ng pagiging subersibo, ipinatapon siya sa Espanya at pinakawalan noong 1898. Noong 1890, inilathala niya ang kaniyang mga sulatin na anti-prayle sa *La Solidaridad*. Sa loob ng labinlimang taon ng peryodismo, tinalakay niya ang pagmamalupit ng mga Kastila. Ikinulong siya sa Bilibid at ipinatapon sa Montjuich Castle sa Barcelona. Bumalik siya sa Pilipinas noong 1901 sa Pilipinas at 1902 nang itatag niya ang Union Obrera Democratica (UOD) at kasamang nagtatag ng Iglesia Filipiniana Independiente. Nilalangkapan niya ang kaniyang mga sulatin ng mga katutubong kulay, lalo na yaong mga isinulat ng mga dayuhang iskolar tungkol sa kasaysayan at kultura ng Pilipinas (Scott 21).

Sampung taon matapos siyang pakawalan sa pagkakakulong sa Barcelona, nagsulat siya ng mga serye ng artikulo na laban sa mga prayle sa Pilipinas. Kaugnay nito, anim na buwan matapos niyang itatag ang UOD, nakulong siya dahil sa pagkumbinsi sa mga manggagawa na sumali sa organisasyon. Nang muli siyang makalabas ng kulungan, agad niyang inilathala ang *La Redencion de Obrero*. Samantala, anti-Amerikano naman ang *Filipinas Ante Europa* kung saan ang sinumang napag-alaman na namamahagi nito'y ikinukulong (Scott 264). Bagaman hindi naging miyembro si de los Reyes ng rebolusyong kilusan, tumulong siya sa pangangailangang pampinansiya. Dahil sa testimonya ng isang 60 taong gulang na pari na nakaranas ng pambubugbog ng awtoridad na siya'y sumali sa masoneriya sa pamumuno ni de los Reyes, nakulong si de los Reyes. Ikinulong siya sa Bilibid. Kasama niya sa kulungan ang 300 pang bilanggong rebolusyongyong. Nagsagawa siya ng panayam sa mga bilanggo na tinipon niya sa antolohiyang *Memoria Sobre la Revolucion Filipino*.

Isang dokumentong pangkasaysayan na dapat gawing sanggunian ng lahat na nagnanais makaalam kung bakit nawala sa kapangyarihan ng Espana ang Pilipinas ang naging panimulang pahayag ni Miguel Morayta sa manuskritong *Memoria*. Isa itong talagunita na isinulat ito sa loob ng bilangguan ni de los Reyes. May petsa ang unang tala na Abril 25, 1897. Mahusay na naitago ang manuskrito sa loob ng sapatos ni de los

Reyes at nakuha ng isa sa kaniyang mga anak at ipinadala kay Don Miguel Morayta para ilathala.

Ang talagunita o memoir ay alternatibong pagsipat sa kasaysayan ni de los Reyes, partikular sa kasaysayan ng rebolusyong Pilipino. Naglalayon itong maglatag ng lunas at rekomendasyon sa pagsulong ng rebolusyon. Ito'y pagsasatinig ng isang manunulat na bilanggo na nagsimula sa anyo ng isang bukas na liham na nakatukoy kay Gobernador-Heneral Fernando Primo de Vera. Sarkastiko ito at may tono ng paniningil. Halimbawa nito ang pagturing sa Espanya bilang tagapagligtas ng sawing-palad na Pilipinas. Naglatag din ito ng panunuri sa dinaanan na kolonyalismo ng bansa. Mayroon itong pagpapakababang-loob subalit matalas ang paglatag ng ideya sa pagtukoy sa halaga ng pagtuligsa sa kolonyal na pamamahala. Sang-ayon na rin kay de los Reyes, ito'y naglalayong magsagawa ng malakihang mga pagbubunyag sa pamahalaang kolonyal.

Makikita ang halaga ang pagsulat ng talagunita o *memoir* bilang representatibong tinig ng mga inaapi ng mga kolonyalistang Kastila, partikular ng mga prayle. Tinukoy nito ang "frailismo" bilang pangunahing dahilan ng himagsikan. Dahil walang tinig sa cortes ang mga Filipinong katutubo, lalo na ang mga bilanggong politikal, nagsilbing tagatala ang akda ni de los Reyes bilang imbakan ng pang-aapi't pagsasamantala ng mga Kastila sa mga katutubo, at ang karumal-dumal na kalagayan ng mga bilanggong politikal. Nakapaloob din sa akdang ito ang pagpapakilala sa Katipunan bilang samahan ng mga karaniwang tao na inaapi ng mga prayle na natutong humawak ng armas. Ang mga pang-aapi na ito ang naging rasyunal ng mga katutubo para sa armadong pakikibaka laban sa mga kolonisador. Sa talagunita na ito, naglatag ng labinlimang karaingan ng mga Filipino si de los Reyes. Kabilang dito ang pagpataw, pagtataas, at pagdagdag ng buwis ng mga prayle, ang hindi makatuwirang pagtimbang ng bigas na bahagi ng mga hinihinging buwis ng mga prayle, ang arbitraryong pagtatakda ng mga prayle sa presyo ng mga produkto, pagsiwalat ng mga krimen ng mga prayle, at paraan ng lubhang pagpapahirap sa mga bilanggo. Nakapaloob din sa talagunita ang pagtukoy sa mga kaso ng pagpatay.

Itinuring ni de los Reyes ang samahan ng mga prayle bilang kalamidad na walang lunas. Inilahad sa talagunita ang pagpaslang sa 17,000 katao sa Nueva Ecija ng mga prayle. Sang-ayon kay de los Reyes, natutong sumanib sa rebolusyon ang mga principalia dahil na rin sa pagmamalabis ng mga prayle sa kanilang mga uri. Dahil sa mga pagmamalabis ng mga prayle at pakikipagsabwatan nila sa isa't isa, binanggiti ni de los Reyes na ito ang nagbunsod ng paghihimagsik ng mga pinagsamantalahan at inapi ng mga dayong kolonyal.

Ang ikatlong bahagi ng talagunita ni de los Reyes ay nakatuon sa kalagayan ng paghihimagsik sa panahong siya'y nakakulong. Dito naglatag siya ng mga tala hinggil sa mga bayang nasakop ng mga sundalong Kastila. Nagkaroon siya ng pagmamapa sa mga probinsyang naging matagumpay ang himagsikan at kung saan ito naging mabuway. Makabuluhan ng bahaging ito ng talagunita ni de los Reyes sapagkat inilatag niya ang mithiin ng rebolusyon ng mga Filipino. Sang-ayon sa kaniya, ito ang mga layunin ng himagsikang Filipino:

1. Patalsikin ang mga berdugong prayleng Dominiko, Agustino, Recolectos, at Franciscano;
2. Magkaroon ng kalayaan sa pamamahayag;
3. Pagkakaroon ng pagkakapantay-pantay sa usaping paggawa sa pagitan ng mga Espanyol at Filipino;
4. Ibalik sa mga magsasakang Filipino ang lupang kinamkam ng mga prayle;
5. Itigil ang labag sa batas na pagbubuwis at pag-iinsulto sa mga Filipino kapag nagse-sermon ang ang prayle sa pulpito; at
6. Ang suliranin sa pagtitipid ng mga prayle kaya hindi umunlad ang daanang tren.

Sa lahat ng ito, naging matinkad ang kontribusyon ni de los Reyes sa paghingi niya ng amnestiya sa kaniyang mga kapwa bilanggong politikal. Inilahad niya sa kaniyang talagunita ang paghingi niya ng katarungan para sa mga bilanggong politikal. Ginamit niya ang anyo ng bukas na liham. Dahil nakapag-aral at marunong magsulat ng iba't ibang anyong propaganda, siya ang hiniling ng mga kapwa bilanggong na magsilbing representante sa pagpapahayag ng kanilang kalagayan sa Bilibid. Narito ang bahagi ng liham ni de los Reyes na nananawagan sa paglaya ng mga bilango:

Sa huli, kagalanggalang na Ginoo, buong galang na nakikiusap kami sa inyong Kamahalan, na subukan po ninyong palayain ang napakaraming walang kasalanan na dumaraing sa mga bilangguan ito, gayundin sa pagpapatapon. Ibalik po ninyo sa aming nahahapis na pamilya ang kani-kanilang ama, asawa, at kamag-anak, sapagkat sa kanilang kawalan, dumaranas ang mga iyon ng mga pagdurusang mahirap ipaliwanag.” (de los Reyes 1897)

Mayo 17, 1897, ipinagkaloob ni G. Primo de Rivera ang malawakang amnestiya ng mga bilanggo. Bukod sa bukas na liham, itinala din ni de los Reyes ang mga pagpapahirap na dinadaan ng mga bilanggo ng Bilibid. Narito ang kaniyang tala hinggil sa pagpapahirap sa mga bilanggo:

Sa kartel ng Guwardiya Sibil, sa harap ng ang Provisor, na isang makahayop ng fraile, ginawaran sila ng isang napakabigat na pagpaparusa na hindi aakalain ninuman. Halimbawa, pinagkukurus ang mga daliri ng kanilang mga kamay at pagkatapos ay tinatalian ng kawad ang pulso. Sa napakahirap na posisyong ito, ibibitin pa sila ng mga labinlimang minuto hanggang sa mapilit sila na magsabi ng lahat ng kasinungalingan at paninirang-puri na nais ng mga fraile. Ang iba naman ay ibibitin na patiwarik, habang ang dalawang boluntaryo naman ang nagbubuhos ng tubig at suka sa kanilang bibig. Pagkatapos, sinisipa sila sa puson ng kapitan ng Guwardiya Sibil para iluwa nila ito at muling lulunin. Bukod pa rito pinapalo sila ng kapitan ng Guwardiya Sibil para iluwa nila ito at muling lulunin. Bukod pa rito, pinapalo sila ng kung ilang daang beses hanggang sa natatanggal na ang kanilang laman. Ginagamot ito sa pamamagitan ng asin at balat ng siling pula na inihahampas sa talampakan at sa lahat ng bahagi ng kanilang katawan hanggang sa puson at tiyan. (de los Reyes 1897)

Ang silong ng simbahan ng mga prayle ang nagsilbing kulungan ng mga hinuhuling bilanggo. Dito'y ginugutom ang mga nahuli; hindi sila pinapakian at hindi pinapainom. Ang mga mayayaman na hinuhuli ay ibinababad ang mga paa sa matutulis na ipa ng bigas. Nag-iinit ang mga ipa na hindi magtatagal ay mahapding dumidikit sa balat. Itinala rin ni de los Reyes ang naging pagpapahirap sa mga bilanggo sa Nueva Ecija. Sa pamamagitan ng paggamit ng lenza o ang gamit ng sapatero, kinakayod nila ang balat ng mga bilanggo. Iniipitan ng mga tinik at imperdible ang mga kuko, at sapilitang pinakakahig sa lupa. Maramihan nilang inilulublob sa ilog ang mga bilanggo na nakatiwarik habang magkakasamang nakatali. Naging paraan din ng pagpapahirap sa mga bilanggo ang pagsusuot ng singsing sa pagitan ng butas ng ilong, at lalagyan ng lubid habang nakatali't hinihila. Ang lahat ng mga pagpapahirap sa mga bilanggo'y isinalaysay ni de los Reyes na hindi karaniwang nakikita sa mga aklat pangkasaysayan. Kung tutuusin, kahit pa sabihin na may mga tala tungkol sa rebolusyon, maging ang pagpapahirap sa mga mga Filipino na lumaban sa mga mananakop na Kastila, karamihan sa mga talang ito'y nasala na. Iwinaglit o sadyang kinalimutan ang mga talang itinuturing na hindi na kailangang mabatid. Subalit sa pamamagitan ng pagsulat ng talagunita, naisisiwalat ang mga isinantabing bahagi ng ating kasaysayan.

Mahalagang ang mga sanggunian at materyal ang talagunita ni de los Reyes hinggil sa himagsikan at rebolusyong Filipino.

Bukod sa panawagan na palayain ang mga bilanggo, nagsilbing lunsaran din ang talagunita ni de los Reyes ng paglalahad ng mga katotohanan hinggil sa rebolusyon, na para sa kaniyang magandang dahilan din upang matapos ang patayan. Nagsimula ang rebolusyon dahil sa pagiging api ng bayan. Ang matingkad na dahilan ng rebolusyon ay dahil sa pagnanais ng bayang Pilipinas na kumawala mula sa mapaniil na pamumuno, partikular ng mga prayle. Katunayan, malaking bahagi ng talagunita ang tumutukoy sa mga pagmamalabis ng mga prayle kapwa sa mga mahihirap at mayayaman mamamayan. Ikinumpara ni de los Reyes ang rebolusyong Filipino sa rebolusyon ng mga Cubano na hindi marunong sumuko. Mula sa paggamit ng itak at baril, natuto silang gumawa ng mga dagdag na kanyon at baril mula sa mga kampana ng simbahan, at yero ng mga pabrika ng asukal at mina. Upang ipakita ang kanilang tapang, may mga pagkakataong nagkukunwari silang hinahamon ang mga kalaban sa pamamagitan ng pagwawagayway ng mga banderang pula kahit kulang sila sa armas.

Bukod sa mga alaala ng rebolusyon at hindi magagandang pangyayaring naranasan ng mga bilanggo sa panahon ng kolonyalismong Kastila sa Pilipinas, naging daan din ang talagunita ni de los Reyes sa pagsuri ng kalagayan ng ekomomiyang pampolitika ng bansa noong kaniyang panahon. Binanggit ni de los Reyes ang di-makatuwirang pagbubuwis ng mga asendero at prayle sa mga magsasaka na naging mitsa rin ng rebolusyon. Sa pamamagitan ng pangangamkam ng ari-arian at lupain ng mga magsasaka, marami sa kanila ang namundok at sumali sa lihim na kilusan. Ekonomikal na lunan ang nagbunsod ng pag-iral ng mga uri sa Pilipinas. Kabilang sa mga uring ito ang mga ilustrado na binubuo ng nakapag-aral na mga katutubo dahil sa kakayanang pinansiyal, ang mga masang anakpawis at magsasaka, at maging ang mga dayo mula sa ibang bansa na naging bukas ang kasapian para sa mga katutubong Filipino, tulad ng masoneriya.

Matingkad na inilahad ni de los Reyes gamit ang talagunita kung paano niya nakilala ang kilusang Katipunan dahil sa mga kapwa presong nakilala niya sa Bilibid. Mahalagang banggitin ang pagtingin ni de los Reyes na ang kilusang Katipunan ay pambansang kilusan. Sang-ayon kay de los Reyes, bagaman Tagalog ang ginamit na salita upang tukuyin ang mga layon ng kilusan, isinama ng mga nagtatag nito ang mga lahing nagmula sa Sino-Malayo, na ang ibig sabihin ay ang lahat ng katutubo sa bansa.

May layuning politikal, sibil at moral ang Katipunan. Politikal dahil nais nitong magsarili ang Pilipinas, sibil upang saklolohan ang isa't isa sa tiyak na kapahamakan,

at moral, sapagkat nagtuturo ang kilusan ng demokratikong moralidad, urbanidad at kalinisan. Isiniwalat din ni de los Reyes ang mga gawaing pampolitika ng Katipunan ay kung paano nila ginawan ng paraan na makapaglimbag ng mga polyeto gamit ang pinaglumaang imprenta na kinumpuni ni Emilio Jacinto. Kasama din sa mga inilalahad ni de los Reyes ang pamamaraang ng pagrekluta o pangangalap ng miyembro ng kilusan, at ang maingat at masiglang propaganda.

May etika at regulasyong sinusunod ang sinumang gustong maging kasapi ng lihim na kilusan. Halimbawa, nakapaloob sa pagrekluta ang pagtatanong hinggil sa kalagayan ng bansa bago ang pananakop, kasalukuyang kalagayan (noon) ng Pilipinas sa ilalim ng kolonyalismong Kastila, at ang posibleng tunguhin nito sa hinaharap. Kapag tumpak ang mga sagot dito, na inaasahan namang maayos na naibahagi sa taong naimbitahan na sumapi, walang patumangga siyang tatanggapin. Sa prosesong ito, matutukoy na pinapahalagahan ng kilusang Katipunan ang pampolitikang kamalayan ng mga magiging miyembro nito. Dumadaan din sa pagsubok ang mga bagong rekluta subalit hindi ito ginagawa upang takutin ang bagong kasapi, sa halip, sinusubok dito ang lakas ng kanilang loob at katapatan sa kilusan. Iginiiit ni de los Reyes ang kilusang Katipunan bilang samahan na may kabuluhan. Naging daan ang kaniyang talagunita upang bigyang-kabalintunaan ang pagtingin dito ng Gobyerno ng Espanya bilang samahan lamang ng mayayaman na pangkat. Nagsilbing kontranaratibo sa pagsipat sa kasaysayan ng mga dayuhan ang talagunita ni de los Reyes. Sinabi ni de los Reyes na kung ang samahang La Liga Filipinas ay samahan ng mga mayayaman at nakapag- aral, ang Katipunan ay samahan ng mga naghihimagsik na mahihirap na mamamayan. Ang kolonyalismo at ang pagpapatupad ng monopolyo-kapital sa pamamagitan ng pag-aari ng malawakan lupa ang nagbunsod sa pagsulpot ng iba't ibang uring panlipunan.

Bukod sa kilusang Katipunan, sinuri rin ni de los Reyes ang samahang La Liga Filipinas at kung paano ito nakikipagpaligsahan sa Katipunan hinggil sa posibleng paglutas ng suliraning pambansa ng Pilipinas. Itinala niya ang debate sa pagitan ng La Liga Filipinas at Katipunan. Pangunahin dito ang pagtanaw ng La Liga Filipinas na matatamo ang pampolitika at ganap na pagkakapantay-pantay ng Pilipinas at Espanya sa pamamagitan ng paraang legal. Si de los Reyes na rin ang nagsabing kaya inabot lamang ng anim na buwan ang samahang La Liga Filipinas ay dahil sa kanilang pagiging makasarili at internal na tunggalian. Malayo ang pananaw na ito ng La Liga Filipinas sa paggamit naman ng armadong paglaban ng Katipunan, na karamihan nama'y mula sa mga mahihirap na pesante. Mas malawak ang kasapian ng Katipunan na nakapaloob sa estrukturang triyangulo.

Samantala, nagbanggit din si de los Reyes sa pagkakatatag ng masoneriya sa bansa at kung ano ang ilan sa mga naging kontribusyon nito sa rebolusyong Filipino. Una itong itinatag ng mga dayuhang miyembro ng masoneriya na dumayo sa Maynila. Laban ang samahang ito sa mga prayle, subalit hindi sa gobyerno ng Espanya. Binanggit din ni de los Reyes na namahagi ng armas ang mga mason sa Negros, Mindanao at Jolo. Nagnais ng reporma ang mga mason, subalit inabot lamang ng isa at kalahating taon ang samahang ito tulad ng La Solidaridad.

Sa patuloy na pagbasa ng talagunita ni de los Reyes hinggil sa himagsikan Filipino, mas naging makatotohanan ang kaniyang alalaa sa pagtala sa kasaysayan. Bagaman personal ito, nagsilbing isang mahusay na metodolohiya ang pagsulat ng talagunita na tumahi mula personal, tungong pambansa at politikal na pagsipat sa kasaysayan sapagkat nabigyang-hubog nito ang mga partikular na karanasan at alaala na katuwang sa pagbuo ng pambansang gunita.

Partikular na bahagi ng talagunita na ito ang pangyayari hinggil sa pagdalaw ng mga sundalong Kastila sa mga bilanggong politikal na Bilibid. Narito ang sipi ni de los Reyes hinggil sa pagdalaw ng mga sundalo:

Itinanong ko sa kanila isang araw, 'Bakit ba nagpupunta kayo dito sa aming selda, samantalang alam ninyo naman na ito ay sa mga manghihimagsik, at bakit ba hindi kayo magtungo doon sa inyong mga kapanalig?'

Sinagot nila ako na, 'Dahil ang mga iyo'y mga kriminal, samantalang kayo'y mga maginoo, na wala namang ibang krimen maliban sa inyong pagkamuhi sa mga fraile na humahamak sa inyo. Namumuhi rin kami sa kanila, higit pa kaysa mga manghihimagsik, dahil hindi kontra-Espanyol ang mga maghihimagsik. Mga pari ang nag-udyok sa giyerang ito dahil sa kanilang mga pang-aabuso, at sila rin ang dahilan kung bakit namin iniwan ang aming mga kawawang maybahay, magulang at anak. Hindi rin namin sila gusto sa Espanya, binabato namin sila. (de los Reyes 1897)

Sa huling bahagi ng talagunita ni de los Reyes, inilahad niya ang kaniyang naging papel sa rebolusyon. Noon pa man, umiral na ang testimonyal na anyo ng panitikan na nakalunan sa politikal nitong konteksto sa halip na maging personal na pagtala lamang ng paglalakbay o mga karanasan. Bagaman nakapaloob sa tono ng himagsik, lungkot, at karumal-dumal na karanasan ng mga bilanggong politikal ang kabuuan ng talagunita, matingkad ang kontribusyon ito sa mas malawak na pagsipat sa kasaysayan na karaniwang binibigyang-halaga lamang ang mga tagumpay at masasayang

selebrasyon ng kalayaan. Kapag binabalikan ang kasaysayan sa pamamagitan ng mga liham at talagunita, nagkakaroon ng ibang perspektiba—at karaniwan nagiging daan ito upang magkaroon ng malawak na pagkaunawa sa nakaraan. Dito, bagaman nagmula sa punto de bista ng isang bilanggong politikal ang himagsik at paglaban, mas umigting ang nais ng manunulat na lumaya, hindi lamang ang kaniyang sarili, kundi ang mga kapwa bilanggo, at ang bansang kaniyang binuo habang nakapiit sa Bilibid. Pinalaya si Isabelo de los Reyes noong Mayo 17, 1897 dahil walang sapat na pruweba ng kaniyang pakikisangkot sa himagsikan.

SUBERSYON NG DULAAN: ANG KASO NI AURELIO TOLENTINO

Unang itinanghal sa Teatro Libertad noong Hulyo 7, 1902 ang dulang “Tanikalang Ginto” ni Juan Abad na araw din ng pagkakatatag ng kilusang Katipunan. Iniligid din ito upang ipalabas sa malalapit na probinsiya tulad ng Laguna at Cavite. Ipinalabas din ito sa Maynila. Mahalagang aspekto ng produksiyong pandulaan noong mga panahong ito ang konsepto ng mobilidad ng sining. Ang sining ang inilalapat sa mga manonood. Sa panahong ito naging behikulo ang dula sa pagpapalaganap ng mga sentimyentong makabayan at anti-kolonyal. Sa naging pagtatanghal nito sa Batangas noong Mayo 10, 1903, ipinasara ito ng mga namamahala sa probinsiya at kinasuhan ng sedisyon ang manunulat.

Sa pamamagitan ni Judge Paul W. Linebarger, napatunayang sedisyoso ang drama at maysala ang awtor at kinasuhan ng 2 taon na pagkakakulong na may multa na 2,000 dolyar. Noong Agosto 9, 1906, binaligtad ng Korte Suprema ang desisyon ng mababang korte. Habang nakapending ang kaso, sinulat ni Juan Abad ang “Isang Punlo ng Kaaway” na itinanghal sa Teatro Rizal sa Malabon noong May 8, 1904 na naging dahilan sa pangalawang aresto ni Abad.

Sa pagtatantiya ng pamahalaan noon, ang kuwento ng trahedyang pag-ibig ng dalawang persona sa dula’y malinaw na representasyon ng relasyon ng Amerika at Pilipinas. Para sa pamahalaan, ang mga tauhan sa dula’y binubuo ng mga sumusunod na representasyon; si Maimbot bilang Estados Unidos, Nagtapon bilang mga Filipinong kaibigan ng Amerika, si K. Ulayaw bilang mga nagnanais ng independensiya, si Liwanag bilang Pilipinas, at si Dalita bilang ang Inang Bayan. Upang paigtingin pa sa hukuman ang mga akusasyong ito, pinatawag ang isang saksi para magbigay ng kaniyang testimonya. Sa transkripsyon ng testimonya ni Jose Villanueva, nang tanungin siya kung nauunawaan ba ng mga manonood ang simbolismong ginamit ng awtor sa dula, sinabi niyang hindi siya nakatitiyak. Gayunman, sinabi rin niya na sa kaniyang palagay, iilan lamang ang nakakaunawa nito (“Supreme Court”).

Sang-ayon naman kay Alfredo Cantos, isang saksi ng pamahalaan nang tanungin siya hinggil sa politikal na epekto ng dula sa mga manonood, binanggit niyang narinig niya mula sa ibang mga manonood na may kinalaman ang dula sa ugnayan ng Pilipinas at Amerika. Nang tanungin din siya hinggil sa impresyon na epekto ng dula sa mga partikular nitong mga manonood, binanggit niya na karamihan sa mga manonood ay nagustuhan ang palabas. Gayunman, hindi niya batid kung dahil ito sa pagkakaroon ng maganda at poetikong linya o dahil sa may kinalaman ang dula hinggil sa relasyon ng Pilipinas at Amerika. Sa testimonya naman ni Simeon Luz, nang tanungin siya hinggil sa kung naunawaan ba ng mga manonood ang dula, binanggit niya na marahil naunawaan ito ng mga edukadong manonood, subalit yaong mga sinasabing masa'y mahihirapan itong unawain. Gayunman kung ito'y ipapaliwanag sa kanila, maaari nila itong maintindihan kaagad. Tinanong din si Simeon Luz kung sa kaniyang pagtatantiya ay malaki ang epekto ng dula, binanggit niya na hindi niya ito napanood. Subalit nabalitaan niyang nagkamit ito ng masigabong palakpakan mula sa mga manood. Para sa kaniya, isa ito sa pinakamahasay na dulang itinanghal (“Supreme Court”).

Mababasa rin sa naging transkripyon ng kasong ito ni Abad na lampas sa dalawampung ulit nang naipalabas ang dulang ito sa iba't ibang teatro sa Maynila, Laguna at Cavite, nagsimula pa noong Oktubre, 1902. Nabanggit ni Abad na matapos ang tatlong ulit na pagtatanghal, nabasa niya sa mga pahayagan na marapat munang humingi ng pahintulot mula sa ahensiya ng impormasyon bago ito ipalabas. Dinala ni Abad ang kaniyang dula kay John F. Green, opisyal ng dibisyon ng impormasyon, para suriin at sumang-ayon naman ito na maaaring itanghal ang dula. Bagaman mayroon noong pagdududa kung sapat nga ba ang isang araw para mabasa at masuri ang dula (“Supreme Court”).

Mayroon din mga pagkakataong hinuhuli ang buong mga artista ng dula tulad nang nangyari noong Mayo 15, 1903 sa Obando, Bulacan na nagtanghal ng “Ang Kalayaang Hindi Natupad”. Kahit sa dulang “Pulong Pinaglahuan” na itinanghal sa Navotas, Rizal noong Enero 23, 1904 ang lahat ng mga artista at awtor ng dula na si Mariano Martinez ay hinuli. Isang dula naman mula sa Laoag, Ilocos Norte, “Ang Katipunan” na itinanghal noong Pebrero 21, 1905 kung saan pati ang lahat ng mga nanood ay hinuli rin (Manlapaz 15). Ibig sabihin, hindi lamang ang mga manunulat at artista ang hinuhuli kundi maging ang mga manonood na maaaring maimpluwensyahan ng mga dulang ipinapalabas. Nangangahulugan lamang ito na ang mga batas noon laban sa mga sedisyong dula at akto ay lumalampas sa nakatalagang batas sapagkat maging ang mga pasibong manonood ay tinuturing bilang posibleng rebolusyonaryo.

Itinanghal naman sa Teatro Nueva Luna sa Malabon ang dulang “Hindi Aco Patay” ni Juan Matapang Cruz noong Mayo 8, 1903. Sa isang ulat mula sa *The Manila Times*

noong Hulyo 6, 1903, habang itinataas ang bandila ng Katipunan sa likod ng tanghalan, isang lasing na sundalong Amerikano ang nagtapon ng bote ng serbesa, umakyat sa entablado at lumikha rito ng gulo. Hinuli ang manager ng teatro, ipinagbawal ang dula at kinuha ang mga gamit tulad ng bandila ng Katipunan at iba pang rebolusyonaryong sagisag. Hinuli ang mga actor matapos ang isang buwan. Nagtago si Juan Matapang Cruz noong Hulyo 5, 1903 habang may malaking piyesta ng mga Amerikano. Dalawang taong nakulong si Juan Matapang Cruz.

Hindi natapos ang pagkulong sa mga manunulat na bilanggong politikal matapos ang panahon ng direktang pananakop ng Amerika sa Pilipinas. Dahil pinalitan lang naman ng mga lokal na naghaharing-uri ang mga dating dayuhang namamalakad sa bansa, nanatili ang mga suliraning panlipunang kinaharap ng mamamayan. Nanatili ang mga bilangguan bilang institusyong kinalalagyan ng mga kriminal at mga artistang bilanggong politikal sa Pilipinas.

Isa si Aurelio Tolentino sa mga artistang nakulong dahil sa kaniyang paglikha ng mga akdang subersibo at tumutuligsa sa isang kolonyal na sistema ng pamamahala sa bansa ng mga Amerikano. Tumulong din siya sa distribusyon ng La Solidaridad, at naging miyembro ng La Liga Filipina, at isa sa mga orihinal na miyembro ng Katipunan. Kasama siya nina Jacinto at Bonifacio sa kuweba ng Pamitinan sa Montalban kung saan idineklara ang kalayaan noong Abril 10, 1895. Sa pagsisimula ng rebolusyon, nakulong siya ng siyam na buwan sa Bilibid at doon tinortyur. Isa rin siya sa mga pumirma ng deklarasyon ng kalayaan ng Pilipinas. Naging manunulat din siya sa iba't ibang pahayagan tulad ng *La Independencia*, *La Patria*, *El Liberal* at ng sarili niyang pahayagan na *Filipinas*. Noong Agosto 1900, itinayo niya ang lihim na samahan na Junta de Amigos. Nang itayo ni Artemio Ricarte ang isang bagong rebolusyonaryong kilusan, sumali rito si Tolentino subalit agad din siyang hinuli at ikinulong. Sa buo niyang buhay, nakaranas si Tolentino ng siyam na ulit na pagkakakulong.

Sa tala ni Edna Manlapaz, noong Mayo 14, 1903 sa Teatro Libertad sa Maynila hinuli si Tolentino. Sa isa sa mga eksena na nakasulat sa dula na kailangang kunin ang bandila ng Amerika upang ito'y lukutin bilang senyales ng tagumpay, hindi ito ginawa ng nakaatas na artista dahil sa makikita siya ng mga Amerikanong manonood. Si Aurelio Tolentino mismo ang gumawa ng aksyon at eksena. Dahil dito, nagalit ang mga manonood na Amerikano at isang galit na sundalo ang lumikha ng kaguluhan. Matapos nito, inaresto si Tolentino at ang iba pang artista sa dula. Kinasuhan si Tolentino ng sedisyon at hinatulan ng dalawang taon na pagkabilanggo at may multa na 2,000 dolyar. Sa pamamagitan nina Rafael Palma at dalawang pang Amerikanong abugado, nag-apela sila sa Korte Sumprema. Subalit noong Marso 6, 1906, hinatulan si Tolentino na maysala (Supreme Court).

Bagaman hindi nasulat sa Paglabag sa batas ng kolonyal na sistema ang dahilan ng pagkakakulong ni Tolentino dahil sa pagsulat niya ng dulang “Kahapon, Ngayon at Bukas.” Narito ang sipi ng korte na pinaghalawan ng desisyon sa kaso ni Tolentino:

It was proven at the trial beyond a reasonable doubt that the accused did in fact write the drama and the announcement thereof, substantially as set out in the information, and did, with other members of a theatrical company, of which he was director, utter and publish the same substantially in manner and form as charged, and as we understand it, the only question for decision is whether, in writing, publishing, and uttering the drama, the accused was in fact guilty of a violation of section 8 of Act No. 292 of the Philippine Commission, upon which the information was based.

This section is as follows:

Every person who shall utter seditious words or speeches, write, publish, or circulate scurrilous libels against the Government of the United States or the Insular Government of the Philippine Islands, or which tend to disturb or obstruct any lawful officer in executing his office, or which tend to instigate others to cabal or meet together for unlawful purposes, or which suggest or incite rebellious conspiracies or riots, or which tend to stir up the people against the lawful authorities or to disturb the peace of the community, the safety and order of the Government, or who shall knowingly conceal such evil practices, shall be punished by a fine not exceeding two thousand dollars or by imprisonment not exceeding two years, or both, in the discretion of the court. (“Supreme Court”)

Narito naman ang sipi ng mga kasong isinampa kay Tolentino:

Several allied offenses or modes of committing the same offense are define in that section, viz: (1) The uttering of seditious words or speeches; (2) the writing, publishing, or circulating of scurrilous libels against the Government of the United States or the Insular Government of the Philippine Islands; (3) the writing, publishing, or circulating of libels which tend to disturb or obstruct any lawful officer in executing his office; (4) or which tend to instigate others to cabal or meet together for unlawful purposes; (5) or which suggest or incite rebellious conspiracies or riots; (6) or which tend to stir up the people against the lawful authorities or to disturb the peace of the community, the safety and order of the Government; (7) knowingly concealing such evil practices. (“Supreme Court”)

Ang dulang “Kahapon, Ngayon at Bukas” ni Tolentino ang pinag-ugatan ng mga kasong isinampa laban kay Tolentino. Katunayan, napasama sa inisyal na pag-aaral ni Arthur Riggs, isang militar at correspondent na Amerikano, ang mga dulang subersibo sa librong *The Filipino Drama*. Bagaman makikita ang pagtuligsa ni Riggs sa mga dulang makabayan at subersibo dahil binanggit niyang kapos ito sa pagiging masining, naidokumento niya ang mga dulang itinanghal ng mga makabayang alagad ng sining, mga tropa ng mandudula at aktor na lumiligid sa iba’t ibang probinsya sa Pilipinas para magtanghal. Ito ang kanilang naging paraan ng propaganda upang ihayag ang pagtutol sa kolonyal na pamumuno ng mga Amerikano sa bansa. Ginawang anyo ng krimen ang malikhaing paghiraya sa nais na kalayaan ng bansa. Itinuring na sedisyoso ang paglikha ng mga talinhagang humuhubog sa pakikipagtunggali ng Filipino sa mga kolonyal na mananakop.

Pansinin natin ang ilang mga makabuluhang detalye sa dulang “Kahapon, Ngayon at Bukas” ni Tolentino. Matingkad na ginamit ni Tolentino ang simbolismo sa dulang ito, partikular sa mga tauhang bubuo sa dula. Tinukoy ni Tolentino ang tauhang sina Bagongsibol bilang Amerika at Malaynatin bilang gobyernong Amerikano. Sa dula, mag-aalok ng tulong si Malaynatin kay Tagailog upang labanan sina Matanglawin (Gobyernong Kastila) at Dilat-na-bulag (Espanya). Sasabihin ni Bagongsibol na pagtulong-tulungan nila ang kampo nina Matanglawin at Dilag-na-bulag. Papayag naman si Tagailog sa mungkahing ito. Matatalo nila ang mga itinuturing na kalaban at magiging kaalyado ni Tagailog ang inakalang bagong kapanalig na sina Bagongsibol at Malaynatin. Narito ang ilang sipi ng eksena kung saan sinalubong nina Tagailog sina Bagongsibol at Malaynatin matapos ang napagtagumpayan na laban:

LAHAT: Salubungin. (Tutugtog ng Marcha Nacional Amerikana. Lalabas si Bagongsibol at si Malaynatin may dalang bandera ng Amerikana.)

Labas 27: Sila rin, Bagongsibol, Malaynatin.

Ynangbayan: Maligayang araw na ngayo’y sumilay, hayo’t tanglawan mo ang aming tagumpay.

Bagongsibol: Maligayang araw, hayo at samahan ang dakilang lawin niaong aming bayan.

Malaynatin: Sa boong mundo’y lumilipad ang lawin naming madilag, sa boong mundo’y kumikislap ang bituin naming sagisag. Lahat ay nalililiman ng bandila ng tagumpay, masayang nagwawagayway sa balat ng sinukuban.

Bagongsibol: Balang abutan ng aming lawin ay lumiligtas sa pagkaalipin, balang sikatan ng bituin namin. Ay lumalaya't di nilalagim. Alin mang bayan ang sumailalim sa aming bandila'y magluluningning.

Malaynatin: Kayo'y aming sasamahan sa ituktok ng kalayaan upang inyong makaulayaw mga lipi sa daigdigang. (Kay Tagailog) Tayo'y magsama, ako'y yakapin.

Tagailog: Ari mong tunay ang pusu namin. (Tolentino 1903)

Sa mga sipi na itong nagmula sa manuskrito ni Tolentino, ipinakita ang pagpalit ng bansang Amerika bilang bagong sibol na mananakop. Sa pamamagitan ng kunwaring pakikipagsunduan/pakikipag-alyansa ni Bagongsibol at Malaynatin kay Tagailog, hinangad nilang pumalit bilang bagong pinunong hahawak sa mga katutubo.

Higit pa dito, ipinakita ni Tolentino ang mismong pagbuo/paghabi ng bandila ng Pilipinas na mahigpit na ipinagbabawal noon ng kolonyal na batas sapagkat lumilikha ito ng damdaming makabayang sa mga manonood. Narito ang sipi sa eksena sa paghabi ng bandila ng Pilipinas mula sa dula:

Labas 1. Ynangbayan, Corong babayi. Nangakaupo at pinagtutulungan ngang binuburdahan ang isang malapad na kayong azul na sinabugan ng maraming bituin at isang bagong buan sa gitna.

1.a: Tahiin natin.

Masunurin: tahiin ang bandilang maluninging. Sagisag ng bayan natin sa panahong sasapitin.

2.a: Tahiin.

3.a: Pagmadalian ang sagisag nitong bayan.

Masunurin: Dumating na ang takdang araw ng nilayong kalayaan.

Ynangbayan: Mga binibining bugso, papagsayahin ang puso, ang dangal nating nalugso ngayong gabi'y itatayo. Sa ayaw man at sa ibig ni Bagongsibol ang nais, bandila'y itanyag na pilit sa silong ng mga langit.

Masunurin: Magsaya ang mga puso, ang bandila'y itatayo.

Coro: Magsaya. (Tolentino 1903)

Ang mismong aksyon ng pagtatahi'y talinghaga, hindi lamang sa paghabi ng bandila, kundi ng mismong bansa, partikular ang pagkakaroon ng soberanya. Ang mismong nalikhang naratibo/dayalogo ng mga tauhan sa dula'y kapwa nagbigay ng kani-kaniyang kontribusyon upang mabuo sa hiraya ng mga manonood ang pagkakaroon ng nagsasariling bansa at lahi; walang kolonyal na mananakop, walang mga pagbabawal at regulasyon ng mga batas na sapilitan nilang sinusunod. Kaya sa pagkakataon/eksena na ito, hindi na lamang ang bandila ang itinatayo ng dula, kundi ang mismong republika ng Pilipinas. Ang mismong dula at pagtatanghal ang nagiging lunan ng imahinaryong bansa na ipinagbawal na madama ng mga Pilipinong nakapailalim sa dayong pamamahala ng mga Amerikano.

LAGOM

Malaki ang naging partisipasyon ng mga manunulat na bilanggong politikal sa pagsulong ng kamalayang makabayan noong pa mang panahon ng kolonyalismong Kastila, hanggang kontemporaryong panahon. Ginamit ang bilangguan bilang arkitektura ng opresyon na inaasahang magiging bahagi ng kolonyal at neokolonyal na estado sa pagsupil sa malikhaing at subersibong pag-iral ng mga manunulat na makisangkot tungo sa inaasam na pagbabagong panlipunan.

Sa pamamagitan ng pagtalunton sa mga historikal na tala, anedokta at mga akdang pampanitikan na iniluwal ng mga opresyong politikal na naranasan ng mga subersibo at progresibong manunulat, mababatid na hindi nananatili ang panulat bilang tiwalag na praktika sa lipunan. Bagkus, mayamang bukal ang panulat tungo sa higit na pag-unawa ng dayalektikal na ugnayan ng panulat at lipunan kung saan ang mismong sitwasyong panlipunan ang humubog sa kamalayan ng mga manunulat.

Kung susumahin, sa kasaysayang pampanitikan ng bansa, malalim ang pinag-uugatang tradisyon ng mga akdang politikal, at ng mga manunulat na tinitingnan ang kanilang sining na hindi hiwalay sa pakikipagtalaban sa mga isyung pambansa at panlipunan. Hanggang sa kasalukuyan, nananatili ang sining ng mga makabayang manunulat sa kritikal na pagsipat sa lipunan at paglalata ng alternatibong paglikha ng mga akdang tuwiran, subalit malikhaing tumutuligsa sa mga sistemang mapang-api.

Sa kasaysayang pampanitikan ng Pilipinas, magpapatuloy ang paglikha ng mga makabayang akda na tumutuligsa sa kolonyal at neokolonyal na pamamahala sa Pilipinas. Susundan ito ng mga lilitaw ng lider manunulat at magiging bilanggong politikal na magtatayo ng mga kilusang panlipunan na may materyal at politiko-ekonomiyang pagsusuri sa semi-pyudal at semi-kolonyal na kalagayan ng bansa

tulad nina Crisanto Evangelista, at lider unyon na makata't nobelista tulad ni Amado V. Hernandez. Sa pagpasok ng progresibong kaisipang huhubog sa dekada '60's, at 70's hanggang mga huling taon ng 80's, magpapatuloy sa pagsulat at pagtuligsa ang mga kabataang intelektuwal at manunulat. Magpapatuloy ang pagkulong sa mga manunulat na piniling gamitin ang angking sining upang tuligsain ang sistemang mapang-api ng pamahalaan. Magiging tema sa mga panahong ito ang batas militar na nagtala ng pinakamaraming bilanggong politikal sa kasaysayan ng bansa. Sa tinaguriang pagpasok ng demokratikong espasyo ng paglikha o ang post-Edsa 1, na panahon kung saan inakalang tapos na ang yugto ng makabayang panulat, sapagkat napaalis ang diktador na si Marcos, inakalang naiwan sa laylayan ng kasaysayang pampanitkan ang mga akdang politikal.

Subalit lagi't laging magluluwal ng mga bagong manunulat ang mga susunod na henerasyong naging mapagmatyag sa daloy ng kasaysayan. Sila naman ang patuloy na lilikha ng mga akdang tutuligsa sa sistemang panlipunang nakalunan sa yugto ng globalisasyon at kapitalismo. Sa kanilang mga akda mabubuo ang mistulang pinaghiwa-hiwalay na realidad upang magmukha itong maayos at marangal. Mananatili ang mga makabayang manunulat at ilan na kanila ang muling ikukulong ng estadong lagi't laging maliligalig. Hindi magiging hadlang ang bilangguan tungo sa paglikha ng makabayang panitikan. Sa halip, patuloy itong magagamit bilang talinhaga ng patuloy na pakikibaka ng mga makabayang manunulat na kahit nakabilanggo, patuloy na magiging malaya sa pamamagitan ng paglikha ng mga makabayang anyo ng panitikan.

ENDNOTE

Ang papel na ito ay bahagi ng pananaliksik na pinondohan ng UP Diliman Office of the Vice Chancellor for Research and Development sa ilalim ng Ph.D. Incentive Grant 2013-2014.

MGA PILING SANGGUNIAN

Albis, Alberto. "A Study on the Effectivity of the Philippine Prison System." *Philippine Law Journal*. Web. 12 Dec. 2012.

Bankoff, Greg. *Crime, Society, and the State in the Nineteenth-Century Philippines*. Manila: Ateneo de Manila UP, 1996. Print.

Best, Jonathan. *Philippine Picture Post Cards 1900-1920*. Manila: Bookmark Inc., 1994. Print.

Bonifacio, Amelia. *The "Seditious" Tagalog Playwrights: Early American Occupation*. Manila: Zarzuela Foundation of the Philippines, 1972. Print.

- Casila, Jesus. "The State of Political Detainees: Philippine Setting." *Philippine Law Journal*. Web. 10 Dec. 2012.
- Chirino, Pedro. *Relacion de las Islas Filipinas*. Manila: Historical Conservation Society, 1969. Print.
- Churchill, Bernardita R., ed. *Manila: Selected Papers of the Annual Conferences of the Manila Studies Association*. Manila: Manila Studies Association, 1994. Print.
- . ed. *Resistance and Revolution: Philippine Archipelago in Arms*. Manila: National Commission on Culture and the Arts, 2002. Print.
- Constantino, Renato. *Ang Bagong Lumipas* I. Salin nina Lamberto Antonio at Ariel Dim Borlongan. Quezon City: U of the Philippines P, 1997. Print.
- Corpuz, Arturo. *The Colonial Iron Horse: Railroads and Regional Development in the Philippines 1875-1935*. Quezon City: U of the Philippines P, 1999. Print.
- Corpuz, Onofre. *Roots of the Filipino Nation*. Quezon City: Aklahi Foundation Inc., 1989. Print.
- Cruz, Patricia at Apolonio Bayani Chua, eds. *Himalay: Kalipunan ng mga Pag-aaral kay Balagtas*. Manila: Sentro Pangkultura ng Pilipinas, 1988. Print.
- De los Reyes, Isabelo. *Memoria: Ang Madamdaming Alaala ni Isabelo de los Reyes Hinggil sa Rebolusyong Filipino ng 1896-97*. Salin ni Teresita Alcantara y Antonio. Quezon City: U of the Philippines P, 2001. Print.
- Dery, Luis. "Ang Maynila at Luzon Noong ika-17 at ika-18 na Dantaon." Manila: Philippine National Historical Society, 1994. Print.
- Folkmar, Daniel. *Album of Philippine Types (Found in Bilibid Prisons 1903) Christians and Moros (Including a few non-Christians)*. Manila: Bureau of Public Print, 1904. Print.
- Gealogo, Francis. "Ang mga taong labas at ang subersyon ng kaayusang Amerikano sa Katagalugan, 1902-1907." Disertasyon. University of the Philippines, 1989. Print.
- Kung, Bezalie, ed. *Great Scott! The New Day Henry Scott Reader*. Quezon City: New Day Publishers, 2006. Print.
- Laurel, Salvador. *Laurel Report on Penal Reforms: The State of Penal Institutions and Penology*. Manila: Senate of the Philippines, 1969. Print.
- Manlapaz, Edna and Aurelio Tolentino. *Selected Writings*. Quezon City: University of the Philippines Library, 1975. Print.
- Ochosa, Orllino. *Bandoleros: Outlawed Guerrillas of the Philippine-American War 1903-1907*. Quezon City: New Day Publishers, 1995. Print.
- Peralejo, Cesar. *Ang Paglilitis kay Jose Rizal*. Quezon City: UP Diliman Sentro ng Wikang Filipino, 1999. Print.

Pumipiglas: Political Detention and Military Atrocities in the Philippines. Quezon City: Task Force Detainees of the Philippines, 1980. Print.

Riggs, Arthur. *The Filipino Drama*. Manila: Intramuros Administration Manila, 1905. Print.

Rizal, Jose. *Mga Tala sa Paglalakbay, Mga Alaala at Iba Pa*. Manila: Pambansang Komisyon ng Ikasandaang Taon ni Jose Rizal, 1961. Print.

Sarte, Jean. "Colonialism is a System." *Colonialism and Neocolonialism*. New York: Routledge, 1965. Print.

Scott, William. *Cracks in the Parchment Curtain and Other Essays in Philippine History*. Quezon City: New Day Publishers, 1982. Print.

---. *The Union Obrera Democratica: First Filipino Labor Union*. Quezon City: New Day Publishers, 1992. Print.

"Supreme Court Decision of 1906." Web. 12 Dec. 2012.

Victorio, Ramon. "Prison System in the Philippine Islands." *Catalogue of Products of the Industrial Division of Bilibid Prison and General Information*. Manila: Bureau of Printing, 1924. Print.

Assoc. Prof. Rommel B. Rodriguez <rommelrdrgz@gmail.com> currently teaches Philippine literature and creative writing in Filipino at the Department of Filipino and Philippine Literature, College of Arts and Letters, University of the Philippines Diliman. He is the author of *Lagalag ng Paglaya* (UP Press, 2011) and co-edited *Transfiksyon: Mga Kathang In-Transit* (UP Press, 2014) and *Kathang-Isip: Mga Kuwentong Fantastiko* (Ateneo Press, 2011). He is a recipient of the Palanca award for short story in Filipino. He was an exchange research professor at the University of Shizuoka, Japan in December 2014. He is a member of the Alliance of Concerned Teachers-Philippines, CONTEND-UP, and served as General Secretary of the All UP Academic Employees Union-National. Aside from writing, he is also involved in human rights advocacies. He is currently the director of UP Diliman Sentro ng Wikang Filipino.